

9. Nummerhällan

Din vandring från båken till Nummerhällan har gått i landhöjningens spår. Båken står på Stor-Räbbens högsta punkt ca 18 m över havet. En gång för länge sen täcktes ön helt av havet men vid tidpunkten för Jesus födelse började Stor-Räbben stiga ur havet. Nummerhällans historia är också gammal men började först i mitten på 1700-talet då vattuminskningen debatterades flitigt. Frågan väckte bl a Linnés och Celsius intresse. Två alternativ fanns, antingen höjde sig landet eller så minskade vattnet. Vid Nummerhällan, som ligger här nedanför, lät Anders Celsius hugga in vattenståndsmärken. Det äldsta, från år 1750, följs av märken från 1851 och 1884. Nummerhällan är världens längsta serie av vattenståndsmärken. Teorin om landhöjningen bekräftades i slutet av 1800-talet. På Stor-Räbben är landhöjningen idag ca 9 mm per år.

Du som besöker Nummerhällan kolla gärna in klippan intill som är unik för Norrbotten och Sverige! Långsträckta ljusa stavar, agglomerat, ligger här inbäddade i en mörkare bergart, tuff. Tillsammans bildar de bergarten tuffagglomerat som skapades av de vulkaner som var aktiva här för 2 miljarder år sen. Agglomeraten är lavastycken, vulkaniska bomber, som kastats ut från en aktiv vulkan och sen bäddats in i den aska, tuff, som vulkanen vräkt ut i havet. Agglomeraten (stavarna) är en hårdare bergart än den mörka tuffen som är rik på lättvittrade amfiboler. När berget vittrar och nöts visar sig stavarna som en knölig yta på hållarna.

Ca 50 meter österut finns hållar som skapats av flytande lava från en intensiv vulkanisk aktivitet. Floder av glödande lava vällde ut i havet, avkyldes snabbt och stelnade till kuddliknande former, kuddlava. Kuddlavan är en bergart som även finns på öarna Baggen och Vargön.

Nummerhällans äldsta vattenståndsmärke från 1750, den unika tuffagglomeraten och fiskenät på tork.

10. Fiskelämningar

På utsidan av ön, nästan längst ut på Råbbudden ligger en plats som en gång var en liten skyddad vik som grundades upp och blev till land. Där fanns för länge sen ett litet fiskeläge. Idag syns bara lämningar efter de fiskare som säsongvis bodde och verkade där. En 10 meter lång båtlaning, en stenröjd ränna där fiskebåten en gång drogs upp, ligger i kanten på det som var stranden. Ovanför ligger två husgrunder och högst upp finns en labyrint och rester av en stenugn som den nyfikne kan ha turen att få se.

14. Stor-Räbbens fiskeläge

Stor-Räbben har sen lång tid tillbaka varit en strategisk plats för jakt och fiske ute till havs. Hit har man kommit för att fiska lax och strömming i många hundra år. Bondökallarna och Tärnans grund är några välkända platser man fiskade på.

I Stor-Räbbens fiskeläge bodde traktens fiskare och bönder när laxen och strömmingen gick till. I fiskeläget övernattade man, skötte fiskeredskapen, sökte skydd mot ovädret och beredde fångsten. I takt med att säljakten avtog ökade fiskets betydelse. I mitten av 1700-talet tog yrkesfisket fart på allvar på Stor-Räbben och blev en viktig exportnäring för Piteå. På 1800-talet var Stor-Räbben det största fiskeläget i Norrbotten. Yrkesfisket pågick fram till våra dagar men upphörde 1988 då bröderna Bengt och Åke Bergstedt la ner sitt fiske på Stor-Räbben. Ett 15-tal fiskestugor med tillhörande bodar står ännu kvar i fiskeläget. Traditionen att fiska lever kvar på ön, även om stugorna idag används för fritidsboende och hobbyfiske.

Fiskelägets olika byggnader har alla sina specifika funktioner. Bostadshuset är vanligen en liten timrad och panelad enkammarstuga, uppvärmd av en öppen spis eller järnkamin. Stugorna står på rad med spänger ned mot sjöbodar och bryggor. Träpanelen är rödmålad med slamfärg och fönsterfoder och fönster är målade vita. Förr hade stugorna ved- och spåntak, men idag är plåt vanligast. Fönstren har luckor som stängs för väder och vind när stugorna säsongsviss är övergivna.

Nedanför bostadshusen ligger sjöbodarna, gethusen och förvaringsbodar av olika slag. Dessa är enklare än bostadshusen. En del är lämnade trärena att åldras vackert av vind och vatten. I fiskelägets utkant har stugornas respektive avträden placerats i en prydlig rad.

Bengt och Åke Bergstedt fiskar lax på Stor-Räbben. Foto: Lennart Blom

Gistgårdar. Foto: Morgan Ahlin. Höstläsbräken och storfiskare.

15. Gistgårdar och stenrösen

Gistvallarna låg alltid nära stranden vid de bryggor eller platser där man tog iland näten efter avslutat fiske. Gistvallen är en öppen plan markyta försedd med träställningar – gistgårdar – där strömmingsnät, skötar och laxryssjor hängdes upp på krokare för att torka och rensas från sjöväxter mm. Att gista nät var liksom fisket en vanlig syssla för männen i fiskeläget.

Lämningar efter gistgårdarna ser man i form av små gistgårdsrösen eller stenhögar som ofta ligger i rader. Gistgårdsrösen har omgärdat gistgårdens stolpar och fungerat som stöd. Några gistgårdar finns kvar än idag och ett stort antal gistgårdsrösen ligger i området där du nu står och ca 100 meter bort. Kvinnor och barn hade i det gamla fiskesamhället en viktig syssla i att hålla gistgårdarna rena från växtlighet, löv och annat som kunde störa hanteringen av fiskenät. Den torra marken och den återkommande städningen av gistvallarna har hållit marken öppen vilket gör att höstläsbräken (*Botrychium multifidum*) blomstrar här. Höstläsbräken är en liten och ovanlig ormbunke med ett enda blad som är grönt även under vintern. Läsbräken har fått sitt namn av formen på bladet. Den släta sidan av bladet påminner med sina solfjäderformade småblad om prydnaden på en gammal nyckel. Härifrån har berättelser om hur läsbräken kan öppna alla lås fått sitt ursprung .

11. Vulkaniska klippor

De vackra klipporna på Stor-Räbbens yttersta udde är märkta av inlandsisen och havets vågor och bjuder på en förtjusande utsikt. De mörka klipporna finns även vid Svarthällans fiskeläge där de har gett namn åt platsen. Det är kanske svårt att tänka sig men hållarna är också spår från de riktigt gamla vulkanerna i Norrbotten. Tuffit kallas den mörka litet grönskimrande bergarten som även finns på några andra öar i skärgården. Tuffit bildas när söndersprängd lava och vulkanaska från vulkanutbrott blandas med sand och lera. De varma, välslipade hållarna passar utmärkt till utflykter, sol och bad. Ljusa gångar eller ådror av bergarterna pegmatit och aplit slingrar och vindlar sig genom de nästan svarta hållarna. Förenklat är pegmatit en slags grovkornig granit medan aplit är en finkornig granit.

Mellan berghällarna ligger de makalöst vackra blockhaven. Runda stenar i alla de färger och sorter. Transporterade av inlandsisen från Nordens alla hörn. Slipade av rörelsen mot varandra och havet under hundratals och tusentals år.

I de vattenfyllda fördjupningarna, hållkaren, lever bara speciella växter som tål uttorkning och omväxlande temperatur. Grodyngel och den köttätande växten sileshår trivs i hållkaren. Sileshårets blad är omtalade som farliga insektsfällor. På bladen sitter långa, vackert purpurrodda körtelhår som har både känsel och rörelseförmåga. Körtelhåren avger ett segt slem som insekter fastnar i. Bladet rullar ihop sig kring bytet och enzymer löser upp insekten. Näringsämnen tas sen upp av växten. Sileshår användes förr till att göra så kallad tätmjolk eller filtåta. Man gned in kärlet med sileshår och hällde i spenvarm mjölk som fick tjockna till fil. Sileshår var även verksam för att ta bort värtor och liktornar.

Storsileshår (*Drosera anglica*) äter helst kött till middag.

Grodyngel simmar lättjefullt i hållkarens varma vatten. De vulkaniska klipporna passar utmärkt att bada från. Även gräsälarna på skäret Lilla Björn gillar att sola och bada.

12. Sälbådan

Den berghäll du står vid ligger visserligen mitt i klapperstensfältet men var på 500-talet en klippa som stack upp ur havet, en sälbåda där sälarna solade och vilade. Idag ligger sälarna på andra uppstickande hållar i havet vid Lilla Björn och Ol-Svensastena norr om Stor-Räbben. Lämningar efter gamla tomtingar kring båken vittnar om att de gamla säljägarna låg och spanade ihärdigt efter säl, inte långt härifrån.

13. Getstigen

Under det säsongsvisa fisket fick de djur som inte togs till fåboden eller sommarladugården följa med till fiskeläget. På Stor-Räbben var det vanligt att man hade getter som gav mjölk till dem som hela sommaren bodde ute på ön. Getterna betade på hedmarken och i strandkanten och höll på så vis landskapet öppet. Getstigen användes förr, flitigt, av både sommarboende getter och människor när de färdades över ön. Det vackra hedlandskapet är fortfarande öppet. Där växer bärris av olika slag och känslan när man vandrar över heden för tankarna till fjällhedens vegetation. På sommaren fylls heden av väldofterna från de blommande orkidéerna nattviol (*Platanthera bifolia*) och jungfru Marie nycklar (*Dactylorhiza maculata*) som växer vid stigen. Lusuddstjärnen alldeles intill Getstigen är en havsvik som genom landhöjningen tappat kontakten med havet. Blommående näckrosor bildar i juli månad ett vackert täcke över tjärnens vattenyta.

Den underbart väldoftande nattviolen, jungfru Marie nycklar och tranbär i full blom.

Natur och Kultur på

Stor-Räbben

16. Tålgrytan

I fiskeläget använde man handknutna bomullsnät. För bättre fångst och hållbarhet tälade (färgade) man näten i tålgrytan här nedanför. Ett färgbad kokades ihop av vatten, albark, granbark, grankottar och lutflingor. Ibland hade man i litet tjära också. Färgbadet kokades ihop under någon timma. När man sedan doppade näten i färgbadet fick dem en mörkbrun färg och blev mycket "fiskeliga".

17. AGA-fyren

Gustaf Daléns uppfinning, AGA-fyren, stod här på 1940-talet. Tillsammans med den andra AGA-fyren längst ut på vågbrytaren utgjorde dessa en upplyst ledmarkering för säker insegling i hamn. I början på 1900-talet var AGA-fyren en helt ny typ av fyrbelysning. Tekniken att med acetylenagas framställa fyrens blixtljus gjorde att fyra runda lysa i månader utan tillsyn. Dalén konstruerade även en sinnrik "solventil" med vilken fyren tändes automatiskt vid mörkrets inbrott. AGA-fyrarna på Stor-Räbben avvecklades i slutet på 1950-talet av Sjöfartsverket.

Labben (*Stercorarius parasiticus*) är en duktig flygare som ibland kallas för Elof eller Svartasse. Foto: Jörgen Wiklund.

Besöksöta är giftig men havtorn är världens vitamin! Svarthällans strand uppskattas av badvänner och sandspindlar. Foto (spindel): Sture Westerberg

18. Spothålet

För ett par hundra år sen var Svarthällan och Stor-Räbben åtskilda av havet. Genom landhöjningen har två öar blivit en. Idag sträcker sig en lång och smal landtunga av klappersten och sand över havet och förbinder Stor-Räbben med Svarthällan. Förr användes stränderna på bägge sidor om landtungan som landningsplatser för fiskebåtarna. Vilken sida man gick i land på berodde främst på vilken riktning vinden hade. Läsidan gav det bästa skyddet.

Spothålets namn kommer troligen från de fiskare som var här under 1700- och 1800-talet. När starka sydvindar tryckte på var Spothålet en dramatisk plats med piskande vindar och ett inferno av brusande vågor och skummande hav.

19. Svarthällan

Den svarta vulkaniska klippan vid Svarthällan har gett namn till platsen och har kanske varit ett landmärke för sjöfarare en gång i tiden. Svarthällan erbjuder utmärkta sandstränder för soliga och salta bad i långgrunt vatten. I de närliggande sanddynerna stortrivs hotade och sällsynta arter som den världsunika bott-niska malörten, den rovgiriga strandsandjägaren och den giftiga potatissläkten besöksöta. I sanden bor även den stora sandspindeln som lever där av andra smådjur. På Svarthällan frodas typiska strandväxter som den brandgula havtornen, strandrågen, saltarven och den vackra strandvialen.

Flertalet av fiskarstugorna vid Svarthällans fiskeläge flyttades hit från ön Kluntarna. Precis som vid Stor-Räbbens fiskeläge var fiskarstugorna enkla och bestod ofta av en timring med en tillbyggt, spantrad sval. I svalen förvarades allehanda redskap. I stugan levde man enkelt. Ljus och värme fick fiskarfamiljen från den öppna spisen, där också maten lagades.

Fisket började vid midsommar och fortsatte in på hösten. Hela familjen deltog i det tidsödande arbetet med att ta hand om fångsterna. Fram till första världskriget var fiskaren hänvisad till att ro eller segla och transporten av fångsten tog lång tid. Därför placerades stugan så nära fiskegrynnorna som möjligt. Det var kvinnornas uppgift att sedan ro eller segla in till staden med fisken.

Strandråg (*Leymus arenarius*), strandvial (*Lathyrus japonicus*) och saltvar (*Honckenya peploides*).

Salta bad – vad kan vara bättre?

På Stor-Räbben står tiden stilla

När man besöker Stor-Räbben är känslan av att vara ett med naturen och ha förmånen att få hälsa på i den gamla kulturen påtaglig. Hoppas du har fångat din dag och fått upplevelser att tänka tillbaka på framför brasan en kulen vinterkväll!

Vi som har jobbat med Natur och Kultur på Stor-Räbben vill särskilt tacka Åke Bergstedt som inspirerat oss. Åke känner väl till Stor-Räbben där han har levt och verkat som fiskare under många år.

Tel. 0911-69 60 00, www.pitea.se

Text: Peder Ljungqvist. Karta: Margareta Erstam. Foto: Peder Ljungqvist där inget annat anges. Grafisk form: helikopter.nu. Tryck: RC Tryck 2013.

Gå på upptäcktsfärd!

Nyfikenhet och längtan efter natur- och kulturupplevelser för oss ut. På Stor-Räbben finns mycket att upptäcka. De bästa tipsen har vi samlat till dig i foldern som guidar dig längs natur- och kulturstigen. Stigen tar en eller ett par timmar att gå och leder dig upp mot båken och klapperstensfältet på öns topp där du möter vacker natur och kulturspår från förr. Via uråldriga boplatser och magiska labyrinter når du det underbara havet, den fria horisonten, Nummerhällan och sköna klippor. Den gamla getstigen leder dig tillbaka och sen till Svarthällans fiskeläge, sanddyner och naturbad.

Vid de utmärkta platserna med natur- och kultursevärdheter finns numrerade stolpar där du i foldern kan läsa om hur naturens krafter skapat Stor-Räbben och hur de gamla säljägarna och fiskarna lämnat spår efter sig som vi kan se än idag.

På upptäcktsfärd i Stor-Räbbens natur.

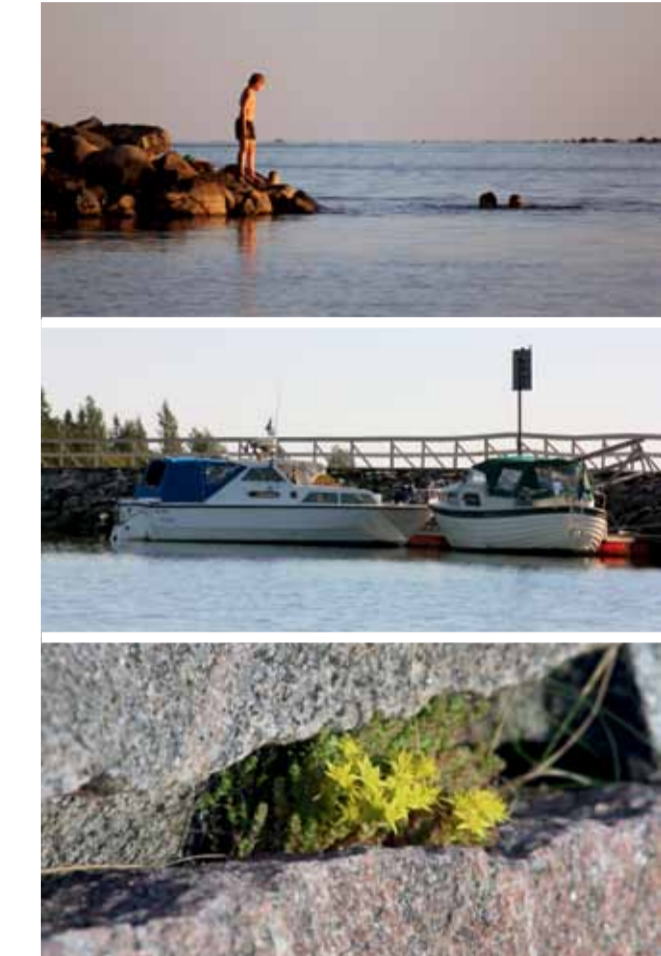
I. Vågbrytaren

Vågbrytaren byggdes för hand som en arbetsmarknadsåtgärd åren 1926-1929. Statens Arbetslöshetskommission och de statliga AK-arbetena efter första världskriget har i drygt 80 år sett till att man kan ligga tryggt med båt på Stor-Räbben. Arbetet med vågbrytaren var tungt. Man fraktade stenar och block i vagnar som gick på räls man lagt ut längs stranden. Förutom handkraft använde man stubbrytare och dynamit för att rå på de stora stenblocken. Ett riktigt "handarbete" kan man säga. En AGA-fyr stod här på vågbrytaren under 1940-talet.

2. Lotsstegen

Lotsen Petter Anton Bergstedt var den sista lotsen på Stor-Räbben. Lotsplatsen avvecklades 1897 men rester av lotsstegen, som var av trä, fanns kvar till slutet på 1920-talet. Förankringsrösen och beslag till lotsstegen syns än idag. Lotsarna på Stor-Räbben använde stegen för att se om fartygen ville anlita lots. De flesta lotsningarna gick till sågverk i Storfjärden men en viss import av cement, tegel, salt och andra tyngre varor förekom.

Badvattnet är klart och friskt utanför vågbrytaren som ger bra skydd för övernattande båtar. Den gula fetknoppen klarar det torfiga livet bland vågbrytarens stenar.

4. Kjolgranar och krypgranar

På Stor-Räbbens karga och vindpinade marker växer det ibland kjolgranar, eller krypgranar som de också kallas. Du står nu vid den första av tre krypgranar som finns nära stigen upp mot båken. Naturen anpassar sig här till det hårda vädret och träden växer inte uppåt utan längs med marken. Grangrenar som får kontakt med marken kan slå rot och bilda så kallade avläggare. Krypgranar kan på så vis överleva som en klon och blir mycket gamla. 608 årsringar kunde man räkna på en meterhög krypgran på kalfjället Storsnasen i Jämtland. Om krypgranen får ett vindskydd genom uppväxande skog nära intill börjar granen växa uppåt som en helt vanlig gran.

Båken – landmärke, lotsutvik och spaningsplats för försvaret under kalla kriget.

Havsörnen fiskar längs Stor-Räbbens stränder. Foto: Jörgen Wiklund. På Rinnarhällan blir det bra fart i backen! Foto: Margareta Erstam.

3. Rinnarhällan

Rinnarhällan är en forna tiders rutschkana för barnen. Här åkte man på flata stenar och även byxbakar. Det senare var ej så populärt bland mammorna på ön. Prova själv!

Lanternin, klapperstensfält och därefter Finland nästa...

5. Båken

Den 15 meter höga båken på Stor-Räbben är ett landmärke för sjöfarten. Båken står öppen under sommaren och man får på egen risk gå in i båken. Längst upp i båken bjuds man på en magnifik utsikt i fyra olika väderstreck.

Den första båken byggdes 1707 men ersattes av en ny och högre båk i slutet av 1880-talet. Den nuvarande båken ritades år 1884 av fyringenjör Gustaf von Heidenstam som även är upphovsman till järnfyrarna på Pite-Rönnskär och Rodkallen. De kallas efter konstruktören för Heidenstammare.

Båken på Stor-Räbben var till en början rödmålad men tjuarades sedan svart för att synas bättre från havet. Den inreddes och användes under andra världskriget och kalla kriget som logement för luftvärnets "tornsvälar" - den personal som spanade efter fientligt flyg och örlogsfartyg.

Känningsbåken var det officiella begreppet på båken. Känning var ett mått. Så långt en skarpögd sjöman kunde se, ett landfäste eller ett annat fartyg. Båken fungerade även som lotsutvik och kallades av fiskarbefolkningen för "Kubbern".

En lanternin står vid båkens östra sida som vätter ut mot havet. På stolpen hängde man förr en lanternina (stor fotogenlampa) som tändes under mörka höstnätter för att vägleda fiskebåtarna när de återvände från "grönorna" (fiskeplatserna). Vid lanterninan växer stensöta och gul fetknopp.

6. Magiska labyrinter

Labyrinter är mytomspunna fornlämningar som byggs upp av rader av kullerstenar, lagda i ett symmetriskt mönster. För fiskarbefolkningen på Stor-Räbben hade labyrinterna magisk betydelse. Det ansågs ge god fångst och vind att gå i labyrinter före fisketuren. Stor-Räbbens labyrinter är inte lika tydliga som de på Stenskar men strax öster om båken kan du upptäcka några av öns sex labyrinter. Av Sveriges 300 labyrinter ligger de flesta längs Norrlandskusten och härrör från 1300-talet och framåt. Labyrinter i södra Sverige kallas för trälborgar, trojaborgar och trinteborgar men på finska västkusten används begreppet jungfrudanser.

Strax intill labyrinten du står vid växer gul fetknopp och stensöta. Gul fetknopp (Sedum acre) är en fetbladväxt som växer bland klapperstenarna och användes i äldre tid mot skörbjugg och frossa samt till att läka sår. Fetknoppen är speciellt anpassad till ett liv på mycket torra platser. Artnamnet acre kommer av latinets "acris" för bitter och syftar på växtens beska smak. C. F. Nyman kallar arten för bitterknopp och skriver år 1868 att "Bitterknoppen, den vanligaste Fetknoppen, är såsom namnet antyder utmärkt genom sin pepparartade skärpa, hvadan dess gamla namn Munkeppar".

Stensötan (Polypodium vulgare) är en ormbunke vars sötaktiga och lakritsmakande rötter förr såldes på apotek. De användes för att befrämja upphostningar men även som svett drivande och urindrivande medel.

På åsen ligger labyrinter och tomtningar på rad.

Isberg på Stor-Räbbens utsida. Foto: Margareta Erstam. Den torktåliga stensötans rötter har smak av lakrits.

7. Uråldriga boplatser

Stor-Räbben har sannolikt skärgårdens äldsta historia. Redan på 500-talet, under järnåldern, bodde säljägare här i enkla kojor eller hyddor. Spår efter uråldriga husgrunder, så kallade tomtningar, ligger öster om båken på rad utmed sluttningen ned mot havet. De äldsta tomtningarna ligger högst upp på ön. I takt med landhöjningen har säljägarnas bostäder flyttats så att de alltid legat nära stranden. De yngsta tomtningarna ligger därför närmast stranden. Tomtningar är fornlämningar som finns längs Norrlandskusten. De består av stenar som är lagda i rektangulära men ibland runda vallar. Stenarna har utgjort bottenkanten på en hydda eller tillfällig bostad. För det mesta ser man tomtningar i grupper, ofta i klapperstensfält.

På och vid tomtningarna växer mjölon (Arctostaphylos uva-ursi), ett krypande ris som brer ut sig nästan som mattor över klapperstenarna. Mjölon får klarröda och runda bär som lätt kan förväxlas med lingon. Men bären är stenfrukter, har en hård kärna och är torra och mjöliga med fädd smak. Linné konstaterade år 1749 att de "äro osmakelige, hvadan få, om eljest någon, lära äta dem".

8. Stentorget

På Stor-Räbben finns vidsträckt klapperstensfält, eller stentorg som de också kallas. Klapper är stenar och mindre block som slipats och nöts av vågorna och blivit släta och rundade. Namnet kommer från det klapperande ljud man kan höra när stenarna slår mot varandra under vågornas inverkan.

Här på stentorget fanns det en gång en strand. Havets vågor har sköljt bort allt finmaterial och bara de rundslipade stenarna finns kvar. Landhöjningen gjorde att strandlinjen flyttade allt längre ut och Stentorget blev allt större. Klapperstenarna på den här platsen tappade kontakten med havet och vågorna redan för 1 500 år sen.

Regn som faller rinner rakt ner i hålrummen mellan stenarna och bara torktåliga växter kan växa här. På många av stenarna växer gulgröna kartlavlar (Rhizocarpon geographicum). Kartlaven växer ytterst långsamt, mindre än 0,5 mm per år. De större lavarna är många hundra, kanske 1 000 år gamla. Lavar är speciella. De består av två olika organismer som lever tillsammans i symbios. I kartlavens fall är det en svamp och en blågrön bakterie som tjänar på att vara sambo med varandra.

Mjölon blommor och frodas på stentorget.

